

Profesor Teresa Friedel (1934–2011)

Dnia 28 listopada ubiegłego roku zmarła w Toruniu Profesor Teresa Friedelówna, wybitny filolog, językoznawca, nauczyciel, wychowawca wielu pokoleń polonistów, osoba pełna życzliwości i dobroci. Całe życie związana była z rodzinnym miastem. Tu – w grodzie Kopernika – 28 czerwca 1934 roku przyszła na świat w wielodzietnej rodzinie, jako najmłodsza córka Klementyny i Stanisława. Czas edukacji Teresy Friedelówny przypadł na trudny okres okupacji i powojennych zmian ideologicznych. Jak sama po latach wspominała: „moja oficjalna edu-

kacja nie przebiegała w najszcześniejszy sposób”¹. Spotkała jednak na swej drodze ambitnych, uczciwych nauczycieli, intelektualistów, ludzi o klarownych postawach ideowych, wielu z nich należało do doskonale przygotowanej, przedwojennej kadry. Te doświadczenia i wartości wyniesione z rodzinnego domu zadecydowały zapewne o Jej niezłomnej i silnej, ale też skromnej i patriotycznej postawie. Naukę rozpoczęła latem 1939 roku w domu pod opieką najstarszej siostry. W latach 1940–1945, nadal pobierając domowe lekcje, uczęszczała do niemieckiej szkoły powszechnej, od roku 1945 do 1951 – do Gimnazjum i Liceum im. Królowej Jadwigi, po rozwiązaniu tej szkoły

---

¹ Słowa te prof. T. Friedelówna wypowiedziała przy okazji jubileuszowego spotkania w 2004 roku.

– do I Szkoły im. M. Kopernika. W 1951 roku niespełna siedemnastoletnia abiturientka zdała egzamin dojrzałości i dostała się na studia, które ukończyła 24 czerwca 1955 r. Tytuł magistra filologii polskiej uzyskała na podstawie pracy z zakresu dialektologii polskiej pt. *Fonetyka gwary wsi Siemoń w powiecie toruńskim*, napisanej na seminarium prof. Haliny Turskiej.

Po studiach, na podstawie nakazu pracy, została bibliotekarką w toruńskiej Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika. Przepracowała tam dwa lata, w trakcie których wykonywała na zlecenie Katedry Filologii Polskiej dialektologiczne badania terenowe. Od września 1957 roku rozpoczęła pracę naukową na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Katedrze Filologii Słowiańskiej (później przemianowanej na Zakład Języków Słowiańskich Instytutu Filologii Polskiej, który z czasem został połączony z Zakładem Historii Języka Polskiego), początkowo jako asystent, od 1960 r. jako starszy asystent, następnie adiunkt (1966), docent (1975), profesor UMK (1990) i profesor zwyczajny (2000). Na macierzystej Uczelni zdobyła wszystkie stopnie naukowe: stopień doktora nauk humanistycznych (20 kwietnia 1966 r.), doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie filologii słowiańskiej (9 czerwca 1975 r.) oraz tytuł naukowy profesora (we wrześniu 1992 r.).

W początkowym okresie pracy naukowej Profesor Teresy Friedelówny znaczące miejsce zajęła dialektologia. Badaczka zbierała wówczas materiał gwarowy do planowanych w Katedrze Języka Polskiego, zainicjowanych przez prof. H. Turską, prac zespołowych, m.in. do Atlasu gwarowego kujawsko-chełmińsko-dobrzyńskiego oraz dla Komisji Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów. Niestety, większość prac dialektologicznych, organizowanych i inicjowanych przez prof. Turską, wraz z Jej odejściem z Uczelni, nie została ukończona. W tym czasie Prof. Friedelówna była również członkiem zespołu tworzącego kartotekę leksykalną wybranych autorów oraz utworów oświeceniowych i romantycznych, także redaktorem tomu *Słownika rymów Stanisława Trembeckiego*. Współtworzenie bogatej i rzetelnej bazy materiałowej dla historycznych badań nad polskim słownictwem nie pozostało bez wpływu na dalsze wybory problematyki badawczej. Również zainteresowania dialektologią odbiły się echem w późniejszych tekstach Profesor Friedelówny, z tego zakresu została napisana też pod Jej kierunkiem jedna z prac doktorskich.

Uwieńczeniem wieloletnich badań z zakresu historii języka i dialektologii stała się praca doktorska pt. *Rzeczowniki plurale tantum w historii i dialek-*

tach języka polskiego, której promotorem była prof. H. Turska. Książka *Kategoria plurale tantum w języku polskim*, wydana nakładem PWN w 1968 roku, poszerza wiedzę o rozwoju języka, jest trwałą i cenną pozycją w literaturze historycznojęzykowej.

Po doktoracie, wspólnie z doc. Maciejewskim, przygotowała do druku obszerny zbiór tekstów gwarowych z ziemi chełmińskiej. W tym czasie w kręgu zainteresowań badawczych Profesor Teresy Friedelówny pojawiła się paleoslawistyka i najstarszy przechowywany w Polsce, w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, pergaminowy rękopis cerkiewnosłowiański zwany *Ewangeliarzem lawryszewskim*. Analiza filologiczna i językowa tego obszernego tekstu (366 stron folio) znalazła ukoronowanie w rozprawie habilitacyjnej. Praca pt. *Ewangeliarz lawryszewski. Monografia zabytku* ukazała się drukiem w 1974 roku w Ossolineum, w prestiżowej serii Komitetu Słowianoznawstwa PAN, w cyklu „Monografie slawistyczne”. Publikacja ta włączała się bardzo dobrze w nowy nurt badań paleoslawistyki, koncentrujący się na młodszych tekstach cerkiewnosłowiańskich różnych redakcji. Rękopis datowany na przełom XIII i XIV wieku był wcześniej znany slawistom tylko z krótkiego i dość powierzchownego szkicu I. S. Święcickiego oraz badań historyka sztuki (W. Molè). Profesor Teresa Friedelówna omówiła paleograficzną stronę zabytku, dokonała jego typologicznej analizy, scharakteryzowała fonetykę i fleksję oraz zestawiała leksykę rękopisu z klasycznymi, staro-cerkiewno-słowiańskimi tekstami ewangelijnymi. Interpretacja tych zjawisk pozwoliła na obalenie wcześniejszej hipotezy (I. S. Święcicki), wiążącej zabytek z białoruskim podłożem językowym i postawienie nowej, o halicko-wołyńskim pochodzeniu tekstu. O trafności wyboru podjętej problematyki badawczej i osiągniętych wynikach niech świadczą słowa recenzentów dysertacji: „Obecne studium [...] jest monografią pionierską” (prof. P. Zwołński), „[...] cenne jako wzór i punkt odniesienia dla dalszych filologicznych badań tekstów staroruskich” (prof. W. Kuraszkiewicz), „[...] przyczynia się w istotny sposób do lepszego poznania gramatyki historycznej języków wschodniosłowiańskich [...]” (prof. L. Moszyński). Rozprawą tą Teresa Friedelówna wpisała się trwale w środowisko slawistyczne, a podjęty nurt badań, kontynuowany w dalszych pracach, pozostał już do końca w polu jej zainteresowań. Starosłowiańskiemu aprakosowi redakcji ruskiej poświęciła jeszcze cztery obszerne artykuły, umieszczając zabytek w szerszym kontekście filologicznym, rozpatrując język pisarzy *Ewangeliarza lawryszewskiego* i podej-

mując problematykę niesłowiańskiej antroponimii w cerkiewnosłowiańskim kalendarzu liturgicznym.

Z czasem zainteresowania Profesor Friedelówny zwróciły się ku klasycznym zabytkom kanonu. Powstał bogaty cykl prac (12) dotyczących najstarszego słowiańskiego przekładu Psalmów Dawida, tłumaczonego z greki przez Konstantyna i Metodego, datowanego na XI wiek *Psalterza Synajskiego*, jednego z najbardziej archaicznych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich. Wnikliwa analiza leksyki zabytku, frazeologii i semantyki oraz metod przekładu ukazała zdolności translatorskie braci sołuńskich, którzy mówiony język Słowian podnieśli do rangi języka literackiego, a dzięki roli, jaką psalmy odgrywają w liturgii, wpłynęli również na sakralny język Słowian. Badanie sposobu oddawania w nowo tworzonym języku odległych realiów świata religii hebrajskiej dowiodło, że psalterz cechuje wierność przekładu oraz twórcze potraktowanie słowiańskiego tworzywa językowego. Przedmiotem opisu stały się między innymi nazwy zwierząt, roślin, części ciała zwierzęcego, imię Boga, biblijna onomastyka, mikrotoponimia, wyznaczniki czasu, słownictwo muzyczne, przymiotniki. Artykuły te utworzyły wzorcowe opracowanie monograficzne, czyniąc z Autorki najlepszego znawcę języka tego cennego zabytku. Pomostem łączącym badanie historycznej polszczyzny i zainteresowań filologią starosłowiańską stał się ważny artykuł *Staro-cerkiewno-słowiańska kategoria „plurale tantum”*.

Profesor Teresa Friedelówna miała tę rzadką umiejętność łączenia kilku specjalności. Będąc wybitną paleoslawistką, była też specjalistką z zakresu historii języka, a w jej obrębie regionalnej odmiany pomorskiej i kresowej. Szczególnie jednak upodobała sobie badanie przeszłości języka polskiego w Toruniu (głównie XVII i XVIII wiek), zagadnienie przez językoznawców pominięte. Wybór tej ścieżki naukowej wiązał się ściśle z umiłowaniem rodzinnego miasta, jego historii i zabytków. Dzięki Jej tekstom poznaliśmy nieopracowane dotąd, a nierzadko cenne dla naszej wiedzy o rozwoju i historii polszczyzny, zabytki, takie jak *Kancjonał toruński* P. Artomiusza z 1601 r. czy *Onomasticon* P. Guldeniusza z 1641 r.

Wśród ponad dwudziestu artykułów z tego zakresu, zawsze osadzających badany problem w szerszym kontekście, znalazły się prace o języku polskich testamentów i inwentarzy w księgach ławniczych Torunia (XVII w.), przyczyńki do dziejów języka polskiego w niemieckojęzycznym mieście (*Życzliwa przestroga* [...] z 1708 r., sztambuch J. M. Wachsclagera z drugiej połowy

XVIII w., *Polskie napisy w dawnych kościołach Torunia*) oraz teksty poruszające problemy stylistyczne (*Toruńskie wydania żałobnych wierszy...*, *Słowo i obraz. O drodze krzyżowej w poreformackim kościele św. Piotra i Pawła w Toruniu*), też takie, w których wykorzystano odmienną metodę badawczą (*Elementy gwary toruńskiej w powieści Heleny Boguszewskiej*). Podobną metodologię i połączenie wiedzy z zakresu dialektologii i historycznej stylistyki odnaleźć możemy również w pracy *Autentyzm językowy w „Ludziach stamtąd” Marii Dąbrowskiej*. Artykuły dotyczące języka literatury powstawały na marginesie głównych nurtów badawczych Profesor Teresy Friedelówny, jednak ze względu na walory stylistyczne języka i erudycję Autorki są cenną pozycją w Jej bibliografii (*Poemat o nieszczęśliwych losach Mickiewiczowskich bohaterów, Mickiewiczowskie drzewa. Analiza językowo-stylistyczna, Mickiewiczowskie dziedzictwo językowe we „Wspomnieniach...” Marii Goreckiej, O właściwościach stylistycznych „łemkowskich” wierszy Jerzego Harasymowicza, Literacka onomastyka w dramatach J. Szaniawskiego*, też w opowiadaniach tego autora). Nieocenioną zasługą Profesor Teresy Friedelówny są wnikliwe analizy leksyki. Skrupulatność i dociekliwość badawcza, bogata baza materiałowa to cechy prac, w których Autorka poszerza naszą wiedzę o polskiej historycznej terminologii medycznej, geograficznej, religijnej.

Nie można też nie wspomnieć o zainteresowaniu Profesor Friedelówny polszczyzną północnokresową i wileńską. Pobyty w Wilnie, systematyczny kontakt z tamtejszym polskim środowiskiem naukowym oraz korzenie toruńskiej Uczelni zapewne inspirowały Profesor Teresę Friedelównę i ułatwiały zbieranie materiałów. Prace dotyczące tej problematyki łączą w sobie wszechstronną wiedzę Autorki na temat języka, dialektów, stylistyki i historii (*Akta prawne ziem wschodnich d. Wielkiego Księstwa Litewskiego jako podstawa do badań nad terytorialnym zasięgiem polszczyzny w XVI–XVIII w., Apelatywne mikrotoponimy w „Diariuszu”, dokumencie opisującym granicę między woj. witebskim i Rosją (1766–67), Geograficzny opis Polski i Litwy, Tradycje Kalwarii Wileńskiej*) zawierają też często pierwiastek sentymentalny (*Wrażenia z pobytu na Litwie – sytuacja mniejszości polskiej, Królowa Polski, a Litewska Księżna...*).

Rezultaty swoich badań prezentowała podczas konferencji krajowych i zagranicznych – na Litwie, Ukrainie, Białorusi, w Chorwacji. Uczestniczyła też w cyklicznych spotkaniach cyrylometodiańskich i konferencjach na temat „Polszczyzna regionalna Pomorza”.

W nurcie badań historycznojęzykowych powstawały liczne prace popularnonaukowe, w których Profesor Friedelówna piękną polszczyzną i sprawnym stylem przybliżała różnym środowiskom, często niespecjalistom historię języka polskiego powiązaną z historią regionu i kraju.

W tym miejscu warto wspomnieć o walorach stylistycznych prac Pani Profesor. Jej język jest prosty i jasny, układ przejrzysty, wywód logiczny, a wnioski rzetelnie udokumentowane. Bogata literatura, subtelne analizy językoznawcze, ciekawe interpretacje oraz nanoszenie badanych tekstów na szerokie tło porównawcze to cechy, które sprawiają, że każdy – nie tylko specjalista – czyta te prace z zainteresowaniem.

Profesor Teresa Friedelówna była też nauczycielem, oddanym młodzieży i traktującym tę profesję z wielką odpowiedzialnością. Jej zajęcia, w których po raz pierwszy uczestniczyłam na drugim roku studiów, były zawsze przemyślane i uporządkowane. Potrafiła z trudnych dla studentów zagadnień wydobyć to, co interesujące, potrafiła zaciekawić i zainspirować. Oprócz zajęć i wykładów kursowych, niegdyś różnorodnych, prowadziła wykłady monograficzne. Ich tematyka odzwierciedlała Jej rozległe zainteresowania badawcze, np.: *Słownictwo polskie, Polszczyzna XX-lecia międzywojennego, Cywilizacyjna rola języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, Gramatyka porównawcza języków słowiańskich, Dialektologia polska, Etnolingwistyka*.

Po przejściu na emeryturę, w 2004 roku, kontynuowała pracę w niepełnym wymiarze godzin w Instytucie Języka Polskiego, prowadząc seminaria magisterskie i doktorskie, wykłady oraz konwersatoria. Wypromowała siedmiu doktorów, ponad 180 magistrów, była autorką licznych recenzji doktorskich, habilitacyjnych i wydawniczych.

Ponad pięćdziesiąt lat pracy na UMK to czas wypełniony różnorodną aktywnością. Oprócz własnej pracy twórczej i działalności dydaktycznej Profesor Teresa Friedelówna z oddaniem pełniła różne funkcje administracyjne i społeczne. Odechodziła na emeryturę jako kierownik Zakładu Historii Języka Polskiego (pełniła tę funkcję od 1978 r.), jednak jego nazwa i podporządkowanie strukturalnie w ciągu lat kilkakrotnie się zmieniały. Przez blisko osiem lat, z przerwami, była zastępcą dyrektora Instytutu Filologii Polskiej, w latach 1993–1996 pełniła funkcję prodziekana Wydziału Humanistycznego, od momentu powstania do końca 1997 roku sprawowała opiekę nad Studium Języka i Kultury Polskiej dla Obcokrajowców, przez wiele lat była aktywnym członkiem i przez kilka kadencji prezesem uniwersyteckiego

Koła PTTK. Po śmierci prof. Artura Hutnikiewicza stała się wykonawczynią Jego testamentu i współzałożycielem fundacji Jego imienia. Była członkiem Związku Nauczycielstwa Polskiego, Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, przez wiele lat sekretarzem II Wydziału i członkiem zarządu Towarzystwa Naukowego w Toruniu. W tych różnorodnych aspektach działalności objawiała się zawsze Jej rzetelność i otwarty stosunek do ludzi.

Do końca życia, przezwyciężając pojawiające się dolegliwości, pozostawała aktywna i twórcza. Planowała filologiczne edycje zabytków staro-cerkiewno-słowiańskich, badała język odkrytego niedawno diariusza J. Ocieskiego z 1531 r., opracowywała rodzinną korespondencję z czasów wojny, kilka dni przed śmiercią wysłała swój ostatni artykuł pt. *Językowy obraz zwierząt w „Godach życia” A. Dygasińskiego*, napisany do księgi jubileuszowej prof. B. Walczaka.

Była osobą o szerokich horyzontach, miała ogromną wiedzę i ugruntowaną pozycję naukową, przy tym była bardzo skromna, naturalna, zdystansowana do świata, głęboko religijna. Otrzymała wiele nagród i wyróżnień (m.in. Złoty Krzyż Zasługi, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, medal KEN, nagrodę Ministra Edukacji Narodowej i Sportu), choć nigdy nie dbała o zaszczyty. Reprezentowała wartości świata, który odchodzi już w zapomnienie. Oddana rodzinie i przyjaciołom, pełna troski o innych, wspierająca i wrażliwa, zawsze służąca radą i pomocą – taka pozostanie w mojej wdzięcznej pamięci. Wierzę, że również w pamięci wielu, którzy mieli szczęście Ją spotkać w swoim życiu.

Odeszła nagle i niespodziewanie u progu Adwentu. Pierwszego grudnia, po Mszy św. w parafialnym kościele św. Jakuba, rodzina, grono współpracowników, uczniowie i przyjaciele pożegnali Ją na cmentarzu przy ul. Antczaka. Jedną z pieśni adwentowych głosi:

*Ktorzy będą obfitować, w prawdzie aż do końca trwać,
Doydą pocieszenia wielkiego, przy skonaniu żywota swego².*

Takiego pocieszenia na pewno dostąpiła.

Joanna Kamper-Warejko

---

² Fragment tekstu pochodzi z kancjonału P. Artomiusza, 1601 r.